

МИЛЕ ТОДОРОВСКИ

ШКОЛЕ НА ОСЛОБОБЕНИМ ТЕРИТОРИЈАМА У
МАКЕДОНИЈИ 1943—1944. ГОДИНЕ

Македонски народ је вековима живео под туђом влашћу, економски изабљиван, а политички и културно обесправљен. Просвета и култура у Македонији били су саставни део асимилаторске и денационализаторске политике туђих владајућих буржоазија. Оне су биле у супротности са националним интересима македонског народа. Иако је Македонија била подељена између балканских држава, положај македонског народа је скоро идентичан у свим деловима, јер су буржоазије имале исте циљеве — владати Македонијом, не признати македонску националност и денационализацију македонског народа.

У периоду другог светског рата положај Македонаца не поправља се, већ постаје све тежи под фашизмом. Територија данашње СР Македоније била је подељена између Бугарске и Италије. Под италијанску, формално под влашћу квислиншке Албаније, потпали су следећи градови са околином: Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар, Струга и део Преспе, док је остали део Македоније припао Бугарској. Бугарски окупатор, који је добио већину територије Вардарске Македоније, интензивно ради на денационализацији македонског народа. У отвореним школама завео је бугарски језик, а читав систем образовања и културе био је у служби денационализаторске политике. Сличан циљ имао је систем школства на албанском језику, који је завела и квислиншка албанска власт.

Између два рата било је манифестација македонске националне културе, али илегално, као што је било штампање песама Коче Рацина, у Самобору код Загреба, песама Колета Неделковског штампаних у Софији итд. или штампање песама и прича у неким легалним новинама на македонском језику, али се пред цензуром наступало као да су писане на дијалекту. Такве су песме разних аутора објављене у листу „Наша реч“, затим неколико драма итд. Партијски материјали: резолуције,

чланци и друго штампани су у „Пролетеру“, органу ЦК КПЈ и у другим издањима на македонском језику. Македонски народ желео је своју просвету, школство и културу на свом језику и у свом националном духу.

Та се могућност пружила у условима другог светског рата након оружаног устанка у читавој Југославији, па и у Македонији. КПЈ између два рата, а такође и након окупације, нарочито после устанничких дана 1941. године, обраћала је посебну пажњу на проблеме културно-просветног уздицања народних маса. То долази из два разлога: први, да се народ извуче из вековне заосталости, јер је неписменост износила 67 процената само за лица од 10 до 45 година старости, а у суштини проценат неписмених је био много већи, имајући у виду да је било више неписмених старијих годишта; и, друго, отпочети слободан национални живот и согледати стварност туђе пропаганде и аспирације према Македонији и према македонском народу, као и путем културне делатности привући широке народне масе у НОР-у и револуцију.

Од 1941. године па надаље, партизански одреди јављају се као носиоци националне просвете и културе. У илегалним листовима партијских организација писало се на македонском језику, али су они били ограниченог карактера — релативно мали број људи, углавном организовани чланови КПЈ — читали су те листове и билтене. Партизански одреди јављају се као квалитетна појава због тога што на њиховим митинзима и конференцијама присуствује много више људи различите старости и полова. Тамо где се крећу партизански одреди слободна је и полуслободна територија, на којој народ може јавно иступати и презентирати своју културу. На митинзима 1941. године, које су организовали партизански одреди, а нарочито 1942. и 1943. године, поред политичких говора певане су и народне и партизанске песме, рецитовани стихови напредних писаца антифашиста, играни су и драмски састави, једночинке итд.

Народ је све то са радошћу примао. Он је био поносан што говори матерњим језиком, што се слободно и јавно певају песме због којих је плаћао казне и ишао у затвор. Због тога народ није био само пасивни објекат, већ активни партнер партизанских одреда, јер на масовним зборовима и народ учествује са песмама и народним колима.

Порастом партизанских одреда и стварањем војних јединица, када у њихов састав улазе неписмена лица разних професија: земљорадници, радници и други, створени су услови за приступање описмењавању. Ту постоје две фазе: једна, када се ради на описмењавању неписмених бораца у оквиру партизанских и војних јединица, и друга, када се описмењавају неписмени људи из редова становништва. Описмењавање бораца врши се углавном 1943. и 1944. године.

У одредима и у војним јединицама раде културне комисије, које организују течајеве за описмењавање бораца групно или

појединачно. Јула месеца 1943. године у одреду „Даме Груев“ радио је течај за неписмене.¹ И у другим јединицама Друге оперативне зоне (подручје западне Македоније) радили су течајеве за описмењавање.² У 1944. години готово у свим бригадама НОВ и ПО Македоније ради се на описмењавању народа. Недостају тачни подаци о одржаним аналфабетским течајевима и о описмењеним борцима. Али остаје чињеница да се у партизанским и војним јединицама водила брига о неписменим борцима. То је, у ствари, значајна тековина НОР-а и револуције у нашој земљи.

Услови за реализовање друге фазе, односно описмењавање становништва у Македонији, пре свега полазника основне школе, створени су лета 1943. године, нарочито након капитулације Италије, када је створена слободна територија. На Преспанском састанку ЦК КПМ од 2. до 4. августа 1943. године³ дошло се до закључка да се у најскорије време може очекивати капитулација Италије. Овај моменат је налагао да партизанске снаге морају бити припремљене да разоружају италијанске јединице и да ослободе што већа подручја. Одмах се приступило стварању војних јединица⁴. У току августа на територији Македоније под италијанском окупацијом, након капитулације Италије почетком септембра 1943. године, створена је велика слободна територија од планина Буковик (јужно од Гостивара, до села Ботуна), у близини Охридског језера, и од Дебра на западу до бугарско-италијанске демаркационе линије источно од Кичева, са два слободна града (Дебар и Кичево).

Треба истаћи и чињеницу да су границе слободне територије биле променљиве, због тога што су немачке и балистичке снаге водиле перманентне борбе за уништење слободне територије. Тако, на пример, Кичево је било слободно од 11. септембра до 2. октобра, а Дебар — од 9. септембра до 16. новембра. Јединице НОВ и ПО Македоније су врло често у офанзиви ради проширења слободне територије. Тако, почетком новембра долази до другог ослобођења Кичева и његове околине итд.

Према томе, и услови за просветно-школски рад су били врло променљиви. Људи су увек били на опрези због изненадних напада балистичких-реакционарних формација и појединих качачких пљачкашких група.

На читавој слободној територији изграђен је систем органа народно-демократске власти. По селима су основани и функционису месни народноослободилачки одбори, названи комитети, једновремено функционису и општински народноослободилачки одбори, и то: Кичевски, Дебарски, Дебарца и Гостиварски. У овим одборима радила су одељења и одсеци за привреду, информације, просвету итд. Затим, постоје три команде места, као војно-позадински органи (за Кичево, Дебар и Дебарца).

Органи народно-демократске власти решавали су проблеме привредног карактера: снабдевање, земљорадња, шумарство, трговина и друго, као и проблеме друштвеног карактера: безбедност, судство, школство, верска питања итд.

У оваквим условима војно-политичко руководство Македоније дало је иницијативу за отварање школа на слободној територији. Упутства за рад школа дао је ЦК КПМ преко партијских организација на терену, а непосредно руковођење школством преузео је на себе Главни штаб НОВ и ПОМ преко свог референта за школство. Непосредне припреме за рад школа обавили су народноослободилачки одбори на терену. При том сасвим је природно да је било много проблема, које је требало решавати. У неким селима и пре рата није било школа. У селима где је било школских зграда исте су биле запуштене, без прозора и врата. Након окупације македонски живаљ није прихватио да његова деца посећују квислиншке-албанске школе, па због тога од 1941. до 1943. године школе нису радиле. Није било никаквог школског прибора, нити се прибор могао купити или набавити. Било га је нешто заостало — код народа. Свакако да је једна од највећих потешкоћа био учитељски кадар. У јединицама НОВ и ПО Македоније и у органима власти био је један број учитеља на разним функцијама, али недовољан.

Припреме за рад школа вршене су на читавој ослобођеној територији. Међутим, најинтензивније су биле у рејону Копачке, у Кичевском срезу, затим у области Дебарца, у мијачким селима око Лазаропоља и у Дебарском срезу.

Упорним и координираним радом партијске организације, органа народне власти и војних органа у више села потешкоће су биле савладане. Народноослободилачки одбори извршили су материјалне припреме. Добровољним радом оспособљене су школске зграде или адаптиране приватне зграде за школе; прикупљен је школски инвентар итд.

У погледу ангажовања учитељског кадра радило се према конкретним условима. За подручје Дебарца ангажовани су омладинци са средњом стручном, а било је их и са нижом спремом. Почетком октобра одржано је саветовање са групом омладинаца-активиста и договорено је да се изврши упис ученика за основну школу. Извршен је распоред учитеља по селима, и то само у неким, због недостатка учитељског кадра. Срески НО одбор упутио је позив учитељима који су били без посла на окупираној територији да се одазву како би биле отворене школе у свим селима.

На саветовањима омладинаца-активиста, уз учешће војне и народне власти, разматран је и проблем азбуке. Овај проблем дискутован је на више нивоа, на пример у Агитпропу ЦК КПМ и другим органима власти и борбе на ослобођеној територији. Састављањем привремене азбуке дата је свим активистима — будућим учитељима — могућност за једнообразан рад. Такође, проблем су били и уџбеници, па је донет закључак да се из уџбеника предратне Југославије преводе прикладни текстови и да се као штиво користе билтени Главног штаба НОВ и ПО Македоније и издања партизанске штампарије „Гоце Делчев“, која је радила на ослобођеној територији.

Према досадашњим истраживањима, поуздано се зна да су радиле основне школе у следећим селима: Подвис (Кичевски срез), Издеглавје, Слатино, Оздолени, Ботун, Ново село, Горно и Долно Средоречје и Грко поље (у области Дебарца), затим, Гари и Осој, као и у граду Дебру (у Дебарском срезу).⁵ У осталим селима, посебно у Дебарском срезу, са омладином се радило на културно-просветном пољу, нарочито преко пионирске организације.

Школе су радиле од краја септембра до новембра 1943. године, углавном у току октобра и новембра. Све школе нису почеле у исто време, већ према конкретним условима. Није једнако ни време рада школа. Неке су радиле само неколико дана, а друге око два месеца, са прекидом због немачких и балистичких упада у села, нарочито на периферији слободне територије. Од учитеља треба навести следећа имена: Власилко Ристевски, Гино Павловски, Борђија Блажевски, Јоне Белески, Разме Малески и други, као и Боро Китановски, који је као учитељ са учитељском школом био најквалификованији. Боро Китановски није радио само са децом, он је као члан среског НО одбора радио на оспособљавању омладинаца за рад у школама.

Полазници у основним школама били су различите старости. Било је дечака који су редовно ступили у школу, али и старијих, који су заостали због неприхватања квислиншко-албанске наставе. Баци, као и њихови родитељи и други у свим селима, са великом радошћу су примили чин отварања школа на македонском језику. Ту радост су изразили спремношћу да учине све да би школе радиле, као и тиме што су сеоске страже држале стражу док се изводила настава. Народ је са радошћу прихватио учитеље. Он је бринуо о њима. Учители нису добили никаква примања — радили су као припадници НО покрета, а само становништво им је обезбеђивало храну и смештај.

Основни циљ наставе био је научити читати и писати. На томе су радили сви учитељи, односно то је била садржина рада. Међутим, треба рећи да се букварска настава изводила са оскудним методским искуствима и знањем приспособљених учитеља, и то под врло тешким условима, када се уместо школске креде употребљавао тврди креч. Али свакако да је тежи проблем било учити у исто време слова и са децом од 7 до 8 година и са оним од 15 до 16 година.

Из области математике учени су бројеви и рачунске операције. Свакако је веома тешко било учитељима да изводе наставу историје и да предају прошлост македонског народа, јер је њихово знање историје било минимално — сводило се на традиције о Илинденском устанку, будући да су сви рејони слободне територије узели активно учешће у Илинденском устанку. Тада су неки крајеви извесно време били и ослобођени, па су традиције револуционарне прошлости врло јаке.

Једна од главних садржина наставе били су војно-политички догађаји НОР-а. Главни штаб НОВ и ПО Македоније издавао је свој билтен, а било је и другог материјала, као што су разни

прогласи, леци и слично. Све је то читано и обрађивано на часовима. Тако су се деца упознавала са током догађаја и могла су пратити свакодневне борбе против окупатора у Македонији, као и ван ње у осталим деловима Југославије и у свету.

Певањем револуционарних песама био је пропраћен целокупан рад у школама. Певале су се народне песме из прошлости, а такође и партизанске песме. Деца су песме, углавном, научила код куће, као и од партизанских бораца, па није требало посвећивати посебне методске јединице.

Саставни део наставе за омладину и пиониере било је обављање добровољних акција. Баци су у селима прикупљали храну и друго што је било потребно фронту. Малишани из школских клубова извршавали су и курирске задатке. То је у ствари било повезивање наставе са свакодневним животом. Ово указује на чињеницу да су школе на ослобођеним територијама имале радни и револуционарни карактер.

У оквиру шесте непријатељске офанзиве, немачко-балистичке снаге воде борбе против јединица НОВ и ПО Македоније и надиру на ослобођену територију у западној Македонији. Након дуготрајних и жестоких борби, ноћу 5/6. децембра 1943. године, главнина снага НОВ и ПО Македоније са политичким и војним руководством напустила је слободну територију. У току офанзиве онемогућен је био рад у школама, а неке су престале да раде када су јединице НОВ и ПОМ напустиле слободну територију.

Основне школе на македонском језику на слободној територији радиле су релативно кратко време. Затим, школе нису отворене у свим селима на ослобођеној територији, већ само у неколико њих. Због тога мали су били резултати у описмењавању ђака. Али школе на македонском језику су јасно и без изузетка показале да нема места туђој пропаганди нити протуривању туђих језика у школе на рачун матерњег — македонског језика. Према томе, у датом тренутку нису били битни дидактичко-методски аспекти, а нису се очекивали неки спектакуларни резултати. Политички значај школа је далеко већи. Рад школа на матерњем језику, након толико векова угњетавања, инспирисали су народ за масовно учешће у народноослободилачком рату и револуцији, за његово укључивање у партизанске и војне јединице ради коначног ослобођења земље од окупатора и домаћих издајника.⁶

Прве македонске школе на ослобођеној територији биле су гаранција да се после рата неће вратити режим краљевине Југославије — када су цветали неравноправност и национално угњетавање.

*

У школској 1944/45. години, пре коначног ослобођења Македоније, новембра месеца, на ослобођеним територијама почеле су рад основне школе. Међутим, услови за рад ових школа

били су много бољи у поређењу са 1943. годином. Пре свега, била је ослобођена скоро цела Македонија, изузев главних комуникација и већих градова. НО војска Македоније је много јача по броју и наоружању те су слободне територије биле чвршће и рад у њима безбеднији. Прилив грађана у народно-ослободилачку војску и у партизанске одреде Македоније, у политичке организације и органе народне власти био је масовнији, а и број просветних радника био је већи. Већ је било одржано Прво заседање АСНОМ-а (2. август 1944. године), када је Президијум АСНОМ-а преузео одређене функције привремене владе. У саставу Президијума радила су повереништва, међу којима и повереништво за просвету.

Припреме за почетак школске године почеле су током августа 1944. године. Президијум АСНОМ-а је почетком септембра донео неколико аката-решења која се односе на успостављање школства у читавој Македонији. Међу њима, свакако је најзначајније решење о успостављању основне наставе у трајању од седам година и средње наставе у трајању од пет година. Овим актом предвиђено је изучавање руског језика од V разреда па надаље. У току септембра извршене су и друге припреме за почетак рада основних школа. Проблем који је постојао 1943. године — непостојање македонске азбуке — јавља се и у 1944. г. У том циљу Президијум АСНОМ-а је формирао комисију која је израдила привремену азбуку. На дан 30. септембра ова азбука је саопштена свим народноослободилачким одборима. Другим актом, повереништво за просвету дало је обласним народноослободилачким одборима детаљнија упутства о отварању школа. Пре свега, тражило се од народноослободилачких одбора да учине све што је могуће за почетак наставе у школама на ослобођеној територији. Радило би се са оним учитељским снагама којима су располагали народноослободилачки одбори; тражено је од војних команди да се учитељи ослободе и да заузму своја учитељска места. Такође се препоручивало да се школске зграде оспособе, а уколико су биле запоседнуте од војних јединица — да се тражи њихово ослобођење. Упоредо са припремама зграда извршен је и упис основаца. Затим, уколико није било могућности за отварање седмогодишње школе, сугерирало се да почну рад четворогодишње школе, итд.⁷

Повереништво за просвету израдило је и привремени наставни план за основне седмогодишње школе, али без одређивања недељних часова. То се препуштало наставничким колегијумима.

Није се располагало ни са једним уџбеником, али је зато коришћена штампа Президијума АСНОМ-а, НОФ-а, војних јединица и др. Шеснаестог октобра повереништво за просвету АСНОМ-а шаље народноослободилачким одборима партизанске песмарице — ради њиховог изучавања у школама.

Повереништво је предузело и друге мере, као што је питање учитељског кадра. Имајући у виду да је у Македонији било свега око 300 учитеља, дато је упутство да се мобилишу

све просветне снаге: учитељи, студенти, средњошколци, баци са шест разреда гимназије. За све њих који нису били учитељи, према упутствима повереништва, требало је организовати курсеве од три до четири дана под руководством старијих учитеља и професора.⁸ Поступајући по овим упутствима, на ослобођеној територији у неким срезовима организовани су учитељски курсеви, док је у другим срезовима то урађено након ослобођења градова. Тако је обезбеђен учитељски кадар за отварање основних школа.

Крајем септембра и у току октобра 1944. године извршене су све припреме за почетак рада у школама на ослобођеним територијама. И у 1944. години све школе нису почеле да раде у исто време, већ према томе како су стварани услови. У току октобра и до коначног ослобођења Македоније почеле су да раде школе у више подручја Македоније. Једна од њих је Дебарца — тамо где су већ радиле прве школе у 1943. години — затим, у Ростушком срезу у три села. У Бродском срезу, у једној општини, радило је пет школа са девет учитеља, у Прилепском срезу до 20. октобра радило је седам школа, а до краја месеца почело је да ради још 12 школа. У Крушевском срезу рад школа је био масовнији. У граду је радила основна школа од I до VII разреда са девет учитеља, у срезу у селима радило је још 18 школа. У Кавадарском срезу школе су почеле да раде средином октобра. У Велешком срезу радио је већи број школа, уз стручну помоћ прочелника за школство среског НО одбора.⁹

Поред ових школа, у ово време почеле су да раде и школе у Бевђелијском срезу, затим у Беровском и Пехчевском и у другим. Потешкоћа је било много, али су оне савлађиване. Остваривао се основни циљ — започети рад школа на матерњем језику и тако дочекати коначну победу над фашизмом.

За непун месец дана након коначног ослобођења територије данашње СР Македоније — тачније током децембра 1944. године — почеле су да раде школе у свим градовима и у великом броју села. Све се ово могло постићи захваљујући солидно извршеним припремама још пре коначног ослобођења, са једне, и с друге стране, као резултат пуног схватања народноослободилачких одбора, организација КПМ, као и других фактора о значају школа на матерњем језику. Међутим, и након овог периода процес отварања нових школа није прекинут, већ траје и даље. Наиме, из војних разлога у неким срезовима, посебно у удаљеним планинским селима, неколико следећих месеци после ослобођења није било услова за рад школа.

Почетак рада у школама у сваком месту био је велики догађај. Тога дана читаво село или град су славили. Радосна су била не само деца већ далеко више родитељи и грађани, који су у пуном смислу схватили тековине НОР-а и револуције, међу којима извођење наставно-васпитног рада на свом матерњем македонском језику.

Велики напори КПМ и органа народне власти од сеоских па до Президијума АСНОМ-а, као и Армије и масовних политич-

ких организација уродили су плодом. Крајем школске 1944/45. године у Македонији је радило 849 основних самосталних четворогодишњих школа — тачно толико колико их је било у 1940/41. години. Међутим, било је одељења и у седмогодишњим школама, те се број четворогодишњих школа пење на 927, што премашује ниво од 1940/41. год. У предратној Југославији је било укупно 1.578 учитеља. Након протеривања из Македоније од стране бугарског окупатора, учитеља који су били из других крајева Југославије, остало је нешто око 300 учитеља Македонаца. Али преко курсева и других форми на крају школске 1944/45. године основну наставу је изводило 1.856 учитеља. И на овом плану надмашен је ниво 1940/41. године.

Учињени су и први кораци ка отварању школа за припаднике националних мањина. У школској 1944/45. години радило је 60 основних школа на шиптарском језику, 37 на турском и 2 на српскохрватском језику.

Све се ово могло постићи само активношћу органа народне власти у слободној националној заједници под руководством КПЈ. Борба КПЈ за националну равноправност свих народа и народности Југославије, за изграђивање њихових националних култура, на основу братства и јединства, завршила се победом. То за македонски народ означава прекретницу у његовој историји и постојању.

БЕЛЕШКЕ

¹ Извештај штаба одреда „Даме Груев“ штабу Друге оперативне зоне од 20. VII 1943. године, Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату југословенских народа, том VII, књ. 1, стр. 319.

² Извештај Штаба II оперативне зоне Главном штабу НОВ и ПОМ од 10. IX 1943. године. Зб. НОР, том VII, књ. 2, стр. 9.

³ Одржано у селу Отешеву на Преспанском језеру.

⁴ Прва војна јединица у Македонији био је батаљон „Мирче Ацев“, формиран 18. августа 1943. године на планини Караорман у западној Македонији.

⁵ *Боро Китановски*, Првите македонски училишта во НОБ, Скопје 1973, стр. 35.

⁶ Зборник на документи АСНОМ 1944—1964, Скопје 1964, стр. 362.

⁷ Исто, стр. 643.

⁸ Исто, стр. 651.

⁹ Кои училишта работат на ослободена територија, весник „Нова Македонија“, говорно Врановци, 29. X 1944, I, бр. 1.

SCHOOLS ON THE LIBERATED TERRITORIES OF MACEDONIA,
1943—1944

In the summer of 1943 distinctive events were noted in the National Liberation War and revolution in Macedonia. The formation of regular military units made the establishing of liberated territories possible. Following the capitulation of Italy, a free territory was created in western Macedonia. In this region the bodies of people's liberation government functioned legally along with military rear line bodies. A field of work of these committees was also education and school activity.

On the liberated territory, schools functioned mainly in three regions: the region of the so-called Mijač villages and Debar, the villages surrounding Kičevo and in the Debarca region. The teachers were mainly local party and youth rear activists, few of them with a teachers' training school education. The instruction consisted of learning the alphabet and numbers, arithmetic, history, about the National Liberation War, partisan songs, etc. At the beginning of December 1943, due to the German-Ballista offensive, the schools terminated their activity.

In such a short time it was not possible to achieve greater results teaching many generations of illiterate boys to read and write. These schools, however, were an indication, among other things, of the fact that the Macedonian nation would win its national freedom and develop a culture in its native language.

Even though the war had still not ended, the 1944/1945 academic year began in favourable conditions in the liberated regions. The First Session of the Antifascist Council of National Liberation of Macedonia was held, the first temporary Macedonian alphabet was created, a large part of Macedonia was liberated etc. Due to the policies of anti-national regimes in Macedonia, the number of teachers and professors was very small and so immediate efforts were made to organise courses and seminars for training teaching personnel. Thus schools were able to begin instruction in September and October 1944, and to continue their work following the liberation of the entire territory of the federal republic of Macedonia.